‘Worteltje boven...’

Het ZONDAGMIDDAGCABARET van Paulus de Ruiter, 1941-1944

Maaïke Wermer

Het was oorlog en bij oorlog hoort propaganda. Radiocabaret leek daarvoor een goede vorm. De bezetter gebruikte hiervoor Nederlandse artiesten – niet direct de meest vooraanstaande, wel degenen die het Duitse denken konden onderschrijven, al ging dat niet altijd van harte. De uitzendingen waren vooral bedoeld om de Nederlanders in de nieuwe orde te laten passen, om de hoop op een geallieerde bevrijding te smoren en om het verzet tegen te werken. Daartoe werden niet-Duitsers – geallieerden, Nederlanders – belachelijk gemaakt. Of dat alles veel zoden aan de dijk heeft gezet, is nog maar de vraag. Hoe het oorlogsverloop een propagandacabaret dat uiteindelijk ten onder ging, beïnvloedde.

‘Daar zijn we weer, daar zijn we weer
En vragen weer beleefd:
Hier is Paulus de Ruiter Zondagmiddagcabaret
Wij houden u een spiegel voor,
En die is niet verguld,
Maar als uw beeld U niet bevalt
Dan is ’t niet onze schuld!

Daar zijn we weer, daar zijn we weer,
Van vijf tot kwart voor zes,
Met Tummers, Bartoes, Hinze, Brink
En het duo Klessebes
Daar zijn we weer, daar zijn we weer
Voor ’t Nederlandsch publiek
En brengen U in maat en rijm
Weer onze weekkroniek.
Worteltje boven, ozo!’¹

Het politiek radiocabaret het ZONDAGMIDDAGCABARET van Paulus de Ruiter werd van oktober 1941 tot en met januari 1944 uitgezonden door de genazificeerde Rijksradio De Nederlandsche Omroep (NO). De uitzendingen van de Nederlandsche Omroep verschilden nauwelijks met die van de

vooorlogse radio, met uitzondering van de propagandistische uitzendingen, zoals het ZONDAGMIDDAGCABARET van Paulus de Ruiter.² In het door de actualiteit geïnspireerde cabaret werd elke zondagmiddag drie kwartier lang een grote hoeveelheid nationaal-socialistische propaganda uitgezonden. Propaganda die het programma een uitgesproken stempel gaf. Een aantal onderzoekers omschreef het later als uitgesproken antisemitisch. Dick Verkijk meldde over dat antisemitisme: 'Maar wat men het ZONDAGMIDDAGCABARET ook kon verwijten, niet dat het een "joodse" tendentie had. Want juist in hun anti-Semitisme zijn Jacques van Tol en zijn "kameraden" door waarschijnlijk niemand in de Nederlandsche Omroep overtroffen.'³ Hoewel gezichtsbepalend, was het ZONDAGMIDDAGCABARET veel meer dan antisemitische propaganda. Bestudering van de ruime hoeveelheid bewaard gebleven draaiboeken geeft een veel breder beeld van de inhoud van het cabaret.⁴ Het was bijvoorbeeld een programma dat de geallieerden op de hak nam, aanvankelijk spottend, later grimmig. Een programma ook dat spotte met de Nederlandse mentaliteit. In dit artikel wordt een beeld geschetst van de inhoud van het cabaret aan de hand van twee minder bekende hoofdthema's van het ZONDAGMIDDAGCABARET, omschreven als anti-geallieerde en anti-Nederlandse propaganda. Voordat de thema's beschreven worden, eerst een korte toelichting over het ontstaan, de inhoud en de technieken van het programma.⁵

Het ZONDAGMIDDAGCABARET van Paulus de Ruiter

Het was Willem Herweijer, directeur-generaal van de NO, die kort na de oprichting in maart 1941 met het verzoek kwam een cabaret te ontwikkelen. Mr. Jaap den Daas, oud programmaleider van de Avro, hoofd van de amusementsafdeling van de NO, kreeg vervolgens het verzoek van Herweijer een cabaret op te richten. In samenwerking met mr. G.P.J.M. Bosman, hoofd van de afdeling voorlichting en ontwikkeling, werd het idee geopperd de bekende tekstschrijver Jacques van Tol te benaderen. Van Tol, in die tijd bekend als tekstschrijver van Louis Davids en van het duo Snip en Snap, reageerde positief en werd uitgenodigd voor nader overleg. Daar kreeg hij te horen dat het de bedoeling was dat elke week een gevarieerd programma met artiesten en orkesten werd opgenomen vanuit de vroegere Vara studio, studio D. Het cabaret zou een halfuur moeten vullen en voorafgegaan en afgesloten worden door programma's met klassieke of populaire muziek. Binnen de NO zou het cabaret onder de afdeling Lichte Muziek en Kleinkunst vallen.⁶ Jacques van Tol omschreef bij zijn getuigenis voor de Bijzondere Rechtspleging op 6 april 1948 de opzet van het cabaret als volgt: 'Bij die gelegenheid [het gesprek waarin van Tol werd gevraagd voor het ZONDAGMIDDAGCABARET,

M.W.] is het doel van het op te richten cabaret besproken en dit doel was dat het zou worden een actueel cabaret in de geest van de nieuwe orde.⁷

Jacques van Tol had enige vrijheid bij het samenstellen van zijn gezelschap uitvoerende artiesten, hoewel de keuze werd beperkt tot artiesten uit de NSB-hoek. De omroepbazen gaven slechts één suggestie: het acterende echtpaar Ceesje Speenhoff en Piet Rienks. Zij hadden zich geprofileerd als felle NSB-ers en waren blij met de mogelijkheid van een vaste aanstelling bij de Nederlandsche Omroep. De samenstelling van een getalenteerd artiestengezelschap bleek niet gemakkelijk.⁸ De weinig populaire en volgens eigen zeggen antisemitische M.A.L. Tummers werd de ceremoniemeester van het cabaret.⁹ Tummers had in de jaren twintig bekendheid gekregen als humorist, droogkomiek en chansonnier aan de vleugel. In de oorlog was hij naast het ZONDAGMIDDAGCABARET, tevens actief in zijn eigen gezelschap 'De Wolfsangel'.¹⁰ Nog minder bekend waren de conferencier Bert Wijstma – die optrad onder de naam Bartoes – Louis van Dommelen en vele anderen die anoniem wensten te blijven.¹¹ Bartoes was cabaretier, humorist, conferencier en feestarrangeur. Naast het ZONDAGMIDDAGCABARET was hij ook betrokken bij het cabaret 'De Wolfsangel'.¹² Louis van Dommelen had in de jaren voorafgaand aan de oorlog wat acteervaring opgedaan. Vanaf 1915 was hij betrokken bij een aantal toneelgroepen en tijdens de oorlog dus onder meer bij het ZONDAGMIDDAGCABARET.¹³ Het orkest van de NSB-er Otto Hendriks werd de vaste begeleider van het cabaretgezelschap. De musici van het orkest waren de pas in dienst genomen André de Raaff, Jacques Schutte, Jan Hondeling en Tony de Goey.¹⁴

Vrijwel zeker was dat veel van de teksten voor het cabaret afkomstig waren van Jacques van Tol, onder zijn pseudoniem Paulus de Ruiter. Hij werd bijgestaan door een aantal 'losse' en min of meer 'vaste' tekstschrijvers als Wybe de Vries, pseudoniem voor Herman Ch. H. Kramer, T.W. Wals en J. Heemskerk. Na de oorlog ontkende Jacques van Tol ten stelligste zijn rol als voornaamste tekstschrijver van het cabaret. Voor het tribunaal waarvoor hij terechtstond, verklaarde van Tol dat hij al na de tweede uitzending een groot aantal tekstbijdragen van NSB-ers uit het hele land ontving. Hij kreeg van de radioleiding de opdracht deze teksten te bewerken. Van Tol beweerde dat te hebben gedaan, zich vervolgens te hebben teruggetrokken als acteur en alleen actief te zijn gebleven als regisseur: 'Ik heb in die tijd niets, helemaal niets geschreven.'¹⁵ Dit in tegenstelling tot de periode tijdens de bezetting waarin hij zich duidelijk profileerde als tekstschrijver van het ZONDAGMIDDAGCABARET. Dat bleek uit een brief aan het NSB-hoofdkantoor op 21 juni 1943 waarin hij zich omschreef als 'Leider en auteur van het ZONDAGMIDDAGCABARET'.¹⁶

De onderlinge verhoudingen in de zondagmiddagploeg verliepen niet altijd even vlekkeloos. Spanningen werden veroorzaakt door de negatieve

gevolgen die medewerking aan het ZONDAGMIDDAGCABARET in de loop van de bezetting kreeg. Buiten het cabaret om kwamen de deelnemers nauwelijks meer aan het werk. Andere artiesten en impresario's lieten hen links liggen. Meer dan ooit wilden vooral de nieuwe medewerkers aan het ZONDAGMIDDAGCABARET onder pseudoniem werken. Dit veroorzaakte op zaterdag 19 december 1942 een uitbarsting tijdens een repetitie in 'studio D'. Ceesje Speenhoff en Piet Riens schreven in opdracht van de radioleiding een rapport over deze gebeurtenis. Uit dit rapport bleek dat Van Tol zijn nieuwe medewerkers groot gelijk gaf, '...daar de beweging niet de gevolgen op zich neemt als een kameraad (...) werkloos is geworden.' Zelf zou hij wel uitkijken en twijfelde hij over het opgeven van zijn NSB-lidmaatschap.¹⁷

De uitzendingen van het ZONDAGMIDDAGCABARET

Met een bont gezelschap aan discutabele artiesten en een professioneel orkest ging Jacques van Tol op zondag 19 oktober 1941 van start met wekelijks een halfuur politiek radiocabaret. Al na zes weken, op 30 november 1941, werd het halve uur op zondagmiddag naar drie kwartier gebracht. Het ZONDAGMIDDAGCABARET werd, in tegenstelling tot vele andere programma's, ook voortgezet in de zomermaanden.¹⁸ Het ZONDAGMIDDAGCABARET werd in januari of februari 1944, de exacte datum is onduidelijk, stopgezet en opgevolgd door een nieuw cabaretprogramma: 'De Spinnekop'.

Kenmerkend voor het ZONDAGMIDDAGCABARET was de grote professionaliteit. Het ZONDAGMIDDAGCABARET had de beschikking over professionele apparatuur, studio's en deskundig personeel. Dit in tegenstelling tot DE WATERGEUS, een cabaretprogramma van 'concurrent' Radio Oranje dat vanaf maart 1941 elke zaterdagavond werd uitgezonden.¹⁹ Het ZONDAGMIDDAGCABARET, in de persoon van Jacques van Tol, ontleende veel 'inspiratie' aan DE WATERGEUS. Jacques van Tol maakte regelmatig gebruik van de bekende en populaire melodieën van DE WATERGEUS en schreef daar parodieën op.²⁰

Het ZONDAGMIDDAGCABARET was een politiek cabaretprogramma en haalde zodoende actuele en politiek getinte onderwerpen aan. Deze onderwerpen werden neergezet met liedjes, teksten en dialogen en een aantal vaste onderdelen in het programma. Een bekend voorbeeld daarvan vormde het wekelijks optreden van het duo 'Keuvel en Klessebes'. Zij waren de grote trekpleister van het cabaret en vertoonden grote overeenkomsten met het van de vooroorlogse Avro bekende en zeer populaire duo 'Snip & Snap'. Net als bij dit duo ging ook aan het optreden van 'Keuvel en Klessebes' een vast lied vooraf, begeleid door het orkest van Otto Hendriks. In 'Keuvel en Klessebes' werden, in de woorden van Henk van Gelder en Jacques Klöters,

NIEUWE SCHOUWBURG
DONDERDAG 16 APRIL
 des avonds
7.30 uur

ZONDAGMIDDAG-CABARET
 van Paulus de Ruiter

**KEUVEL EN
 KLESSEBES**
 van de Radio.

POLITIEKE LIEDJES EN SCHETSEN, o.a.:
 De Geruchtencentrale - De A:B:C:D-Zangers
 't Cadeau voor Mevr. Roosevelt,
 Heeren en Boeven

Medewerkers:
 Tummers, Ceesje Speenhof, Bartoos
 Louis van Dommelen, Jan Brink
 Aan den vleugel: JAN HINSE

Prijzen der plaatsen: f 1.50, f 1.25, f 1.00, f 0.75
 Kaarten vanaf heden verkrijgbaar: RIDDER VAN CATSWEG 43 - TELEFOON 2794
 Plaatsbespreken Woensdag 15 April 11-14 u., en 's avonds vanaf 8 uur aan de Schouwburg

Aankondiging van
 optreden van het
 ZONDAGMIDDAG-
 CABARET
 Bron: NIOD,
 Amsterdam

‘... de slappe landgenoten gesymboliseerd, die te suf waren om de grote verdiensten van de bezetter te herkennen en zich staande hielden met dolle geruchten over de overwinningen van de geallieerden. Alsof het niet levensgevaarlijk was om ronduit kritiek op de nazi's te leveren, werden ze lachwekkend gemaakt met hun bedekte toespelingen op Oranje ('worteltje boven, juffrouw') en hun ijdele hoop op een bevrijding.’²¹

Voor de artiesten van het ZONDAGMIDDAGCABARET hield het werk niet op bij de wekelijkse radio-uitzendingen. De vaste kern van het cabaret gaf regelmatig voorstellingen in het land onder de banier van Paulus de Ruiter. Jacques van Tol was hierbij slechts indirect betrokken; zijn medewerking bleef beperkt tot het gebruik van zijn 'naam' waarvoor hij een vergoeding ontving. Overal waar nazi-instellingen wat te vieren hadden trad het ZONDAGMIDDAGCABARET op. Met als hoogtepunt het eenjarig bestaan van het cabaret, dat op 18 oktober 1942 gevierd werd in Amsterdam, samen met alle vaste medewerkers en een wa- en Jeugdstormorkest. *Het Vaderland* meldde de volgende ochtend: 'Een stampvolle zaal van Krasnapolsky te Amsterdam heeft zondag op uitbundige wijze het feest meegevierd.'²² Met de optredens op feestelijke bijeenkomsten in het land versterkte het ZONDAGMIDDAGCABARET de band met de luisteraars en vergrootte het de naamsbekendheid.

De weerstanden tegen het ZONDAGMIDDAGCABARET waren groot. De eerste uitzending op 19 oktober 1941 riep direct hevige reacties op. Die waren onder meer afkomstig van de Nederlandsche Unie, een politieke beweging opgericht in 1940. De Nederlandsche Unie reageerde verontwaardigd op een tekst waarin de Unie belachelijk werd gemaakt. Het was een reactie die voor de Nederlandsche Omroep het succes van het Zondagmiddagcabaret onderstreepte.²³ Maar ook vanuit het Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten (DvK) werden opmerkingen gemaakt over taalgebruik en de inhoud van enkele grappen. Het DvK achtte het niet gepast in komische bewoordingen te spreken over bombardementen op ziekenhuizen en scholen, zoals gebeurde in het ZONDAGMIDDAGCABARET.²⁴ Ook bij de medewerkers van de Nederlandsche Omroep liepen de meningen over het ZONDAGMIDDAGCABARET sterk uiteen. Aanvankelijk leek de Nederlandse Omroep, in de persoon van Herweijer, zeer enthousiast. In het jaarverslag 1941/42 merkte hij op: 'De kleine kunst werd door ons ook in dienst gesteld ter voorlichting en politieke vorming. Hiertoe dient het ZONDAGMIDDAGCABARET, dat een buitengewoon succes is geworden tot zelfs buiten onze landsgrenzen. Met bijtende ironie en geestig sarcasme worden hier de tegenstanders van een vrij Europa gehegeld. De eeuwige mopperaar en kletskaus wordt aan de kaak gesteld en een fiere zelfbewuste levenshouding gepropageerd.' In het jaarverslag van 1942/1943 merkte Herweijer op dat het cabaret alle verwachtingen had overtroffen: 'Ons politiek cabaret kan thans als wapen voor den nieuwen tijd nauwelijks meer worden onderschat.'²⁵

In de loop van 1943 sloegen de meningen over het ZONDAGMIDDAGCABARET om. De NSB leverde op 12 april kritiek: 'Het staat misschien niet op hoog peil, maar "men" luistert en dat is voldoende.' Ook binnen de Nederlandsche Omroep werd de nodige kritiek geuit. Dick Verkijk omschreef het als volgt:

Ook na de periode van het ZONDAG-MIDDAGCABARET trok Paulus de Ruiter's gezelschap het land in
Bron: NIOD, Amsterdam

'Men krijgt de indruk, als men de eindeloze discussies over het programma leest in notulen van vergaderingen en briefwisselingen, dat het ZONDAGMIDDAGCABARET als een noodzakelijk kwaad werd beschouwd. Die kritiek is vaak niet mals. Publiek voor de opnamen, elke zaterdagmiddag in de voormalige Vara-studio, studio D, is nauwelijks te krijgen en eigenlijk durft Rutgers "de kameraden" niet uit te nodigen om een

voorstelling bij te wonen. Van Gorkum vindt dat de uitzendingen "als los zand aan elkaar" hangen en Taubert acht ze "nach Form und Inhalt ungeniessbar und würdelos" waarbij "die Grenze des Kitschigen stark gestreift wird". Maar het heeft, zo zegt hij, zo'n geweldig succes bij de luisteraars, dat de rest maar op de koop toe moet worden genomen. "Wirkung entscheidet", aldus deze pragmaticus. Ook wij verpakken "unsere politischen Pillen in Jazz- und Hotmusik". De Nederlandse smaak tendeert nu eenmaal sterk naar "Krampf, Pathos und Kitsch" en dat te veranderen is "keine Kriegsaufgabe".²⁶

Ook de mening van Herweijer veranderde. Hij gaf tegenover de Duitse bazen toe, dat het cabaret vaak op de rand van smakeloosheid balanceerde. Maar, bracht Herweijer hier tegenin: 'Helaas zijn we echter om opportunistische redenen tot dusver nog steeds gedwongen deze methode aan te wenden.' En in een brief aan de propagandist Max Blokzijl, die klaagde over discriminatie jegens de zondagmiddagploeg, erkende Herweijer dat '... de kameraden kleinkunstenaars over het algemeen zeer zwakke krachten zijn en dat het daaraan ligt dat zij elders niet worden geëngageerd.' Naar de mening van Herweijer was het enige lichtpuntje voor het cabaret dat Van Tol '... een zeer begaafd tekstschrijver is met een fijn politiek instinct en derhalve voor het ZONDAGMIDDAGCABARET van zeer groot belang. Zonder hem kunnen we er gerust mee uitscheiden.'²⁷

De kritiek stapelde zich van alle kanten op totdat het ZONDAGMIDDAGCABARET begin 1944 werd stopgezet. Desondanks werd er geluisterd naar het ZONDAGMIDDAGCABARET. Hoewel van geen enkel programma met zekerheid de luisterdichtheid kan worden vastgesteld, bleek uit peilingen van de draadomroep dat het ZONDAGMIDDAGCABARET en de bijdragen van Max Blokzijl de grootste luisterdichtheid bezaten. Een kwart van de draadomroepaansluitingen was dan in werking. De groep luisteraars met een eigen toestel dat naar het ZONDAGMIDDAGCABARET luisterde was waarschijnlijk kleiner.²⁸

Inhoud en propagandatechnieken

De nazipropaganda in Europa werd tijdens de oorlog bepaald door vier grote thema's: de 'Blitzkrieg', de aanval op de Sovjet-Unie, de 'totale oorlog' en de 'Vergeltung'.²⁹ Thema's die in de loop van de oorlog in Nederland werden vertaald in propaganda tegen het Koninklijk huis, tegen de Nederlandse regering in Londen en tegen de geallieerden. Na de Duitse inval in de Sovjet-Unie werd daaraan een campagne van haat tegen het 'bolsjewisme' toegevoegd, waarbij Duitsland werd afgeschilderd als redder van Europa.

Met het dichterbij komen van de Duitse nederlaag veranderde de toon van de propaganda en werd het thema angst en terreur benadrukt. De Duitsers benadrukten 'de eenheid van Europa' als laatste redmiddel.³⁰

Bestudering van de bewaard gebleven draaiboeken van het ZONDAG-MIDDAGCABARET maakt duidelijk dat de inhoud van het programma aansloot bij de door de Duitsers gevoerde propagandacampagnes, -thema's en -technieken. Uit de 88 draaiboeken, bestaande uit 567 teksten, wordt duidelijk dat het ZONDAGMIDDAGCABARET zich richtte op vijf thema's: anti-geallieerde propaganda, anti-Nederlandse propaganda, propaganda voor de Nieuwe Tijd, antisemitisme en anti-Russische propaganda. Van de 567 teksten konden er in de periode oktober 1941 tot en met januari 1944, 196 teksten als anti-geallieerde propaganda gecategoriseerd worden, 176 als anti-Nederlandse propaganda, 103 teksten als propaganda voor de nieuwe tijd, 50 teksten als antisemitische propaganda en 44 als anti-Russische.

Bij bestudering van de teksten van liedjes en sketches wordt duidelijk dat van een aantal bekende propagandatechnieken gebruik wordt gemaakt. Bekende technieken als *de regel van de enige vijand*, waarin een *complottheorie* wordt gecreëerd waarin wordt gesuggereerd dat alle vijandelijke elementen samenspannen tegen het ene land/regime. En de *mythe van de vijfde colonne* die hieraan is gerelateerd; deze mythe schetst een beeld waarbij de vijand van binnenuit de samenleving probeert te ontwrichten. Dat levert een geldig excuus voor het nemen van rigoureuze maatregelen. Uiteindelijk doel van de complottheorie en de mythe van de vijfde colonne is het scheppen van een *zondebok*. Maar ook een techniek als *stereotypering*, waarbij zowel de vijand als de vriend door middel van simpele stereotyperingen weergegeven worden en *overdrijving en verminking van het nieuws*, is een veelgebruikte techniek. Door de nederlagen van de geallieerden te overdrijven trachtte de bezetter zich te profileren. In de tegenovergestelde situatie werden de eigen nederlagen als onbelangrijk afgedaan.³¹

Met het oog op de omvang van dit artikel is gekozen voor de uitwerking van de twee hoofdthema's van het cabaret: de anti-geallieerde en de anti-Nederlandse propaganda. Tot nu toe is daar vrij weinig over bekend; een analyse van de inhoud van het ZONDAGMIDDAGCABARET is vrijwel uitsluitend beperkt gebleven tot de antisemitische propaganda. Het anti-geallieerde en het anti-Nederlandse thema zijn, in kwantitatief opzicht, gezichtsbepalend geweest voor het ZONDAGMIDDAGCABARET en tot nu toe dus onderbelicht gebleven; vandaar deze uitwerking. Aan de hand van het verloop van de oorlog worden de twee thema's beschreven.

De anti-geallieerde propaganda

'Vogeltje wat zingt Gij vroeg...
Want al tel je ook de uren.
Toch kan het nog jaren duren:
Duitschland is nog sterk genoeg...' ³²

'Vogeltje wat zingt Gij vroeg' is een voorbeeld van anti-geallieerde propaganda in het ZONDAGMIDDAGCABARET. Waren communisten en Joden voor de Duitsers 'ideologische' vijanden, de geallieerden verwierven zich de rol van vijanden van de Duitsers gaandeweg de oorlog. Deze verhouding begon bij de Duitse inval in Polen op 1 september 1939. In de loop van de oorlog breidde het geallieerde leger zich uit. Frankrijk viel af, maar met de aanvallen van de Duitsers richting het oosten vanaf de zomer van 1941, kwamen de Russen erbij. De deelname van de Verenigde Staten aan de oorlog in de winter van 1941/1942 vergrootte het geallieerde leger. De geallieerden waren de vijanden van de Duitsers en werden als zodanig behandeld, zowel op het slagveld als via propaganda. Eenmaal in de rol gebracht van vijand van de nationaal-socialisten waren ze verzekerd van een hoofdrol in de nationaal-socialistische propaganda.

In het ZONDAGMIDDAGCABARET lieten de tekstschrijvers geen kans schieten om de geallieerden te raken. Deze propaganda had betrekking op de geallieerden als groep, maar er kan onderscheid worden gemaakt tussen anti-Engelse en anti-Amerikaanse propaganda. De Duitse anti-Russische opstelling was voor een groot deel gebaseerd op het ideologisch gefundeerde anti-communisme en wordt zodoende niet onder de anti-geallieerde propaganda besproken. De anti-geallieerde propaganda overtrof in kwantiteit de overige propagandathema's in het ZONDAGMIDDAGCABARET. In 567 teksten was er 196 keer een liedje, sketch of tekst met een anti-geallieerd thema. Dit is nader onder te verdelen in 68 teksten waarin de geallieerden als groep werden aangesproken, 93 anti-Engelse en 35 anti-Amerikaanse teksten.

Geallieerden als groep

'Het verwachtingspatroon van een volk dat onderdrukt wordt, heeft met name in oorlogstijd maar een zwakke verbinding met de objectieve werkelijkheid. Het onderdrukte volk weet van de reële krachtsverhoudingen der strijdende partijen bitter weinig af en het perspectief dat de bezetting wellicht jaren zal duren is zo onverdragelijk, dat het onderdrukte volk bij voorbaat en voortdurend geneigd is aan te nemen dat de bevrijding een kwestie is van maanden',

aldus Lou de Jong.³³ De Duitsers waren hiervan op de hoogte en namen dit ter harte. Hier lag een taak voor de nationaal-socialistische propaganda. De hoop van de Nederlandse bevolking moest voortdurend ondermijnd worden. Alle mogelijke middelen werden dan ook aangepakt om de vijand belachelijk te maken, zo ook in de teksten van het ZONDAGMIDDAGCABARET.

Zeer kenmerkend voor deze propaganda is dat het thema vrijwel altijd de lang verwachte geallieerde invasie was. Afhankelijk van de actualiteit werd dit thema vorm gegeven. In het najaar van 1941 waren de oorlogsresultaten van de geallieerden zeer wisselend. Van Noord-Afrika tot aan het oostfront hadden de Duitsers flinke tegenstand te verduren. Toch sloeg de balans niet door naar één van beide zijden. Zowel de geallieerden als de Duitsers boekten afwisselend overwinningen en nederlagen.³⁴ De stemming onder de Nederlandse bevolking bleef echter optimistisch. In de zomer van 1941 heerste algemeen de opvatting dat de Engelsen spoedig in West-Europa zouden landen. De slag in Noord-Afrika, de slag aan het oostfront en de Engelse bombardementen op Duitsland waren voor de Nederlanders aanleiding tot hoop op betere tijden. Optimisme dat door de Duitse propaganda, en voor een deel ook door de realiteit, hardhandig werd aangepakt.³⁵

Tegen deze achtergrond startte het ZONDAGMIDDAGCABARET. In de teksten werd vanaf de eerste bewaard gebleven uitzending uitgehaald naar de geallieerden. Trefwoorden hierbij waren spot, de actualiteit, Duits zelfvertrouwen en Duits optimisme. Het ZONDAGMIDDAGCABARET verwees bijvoorbeeld naar de geallieerde invasie die nog lang niet voorhanden was. Ook al boekten de geallieerden soms enkele overwinningen, Duitsland zou nog sterk genoeg zijn. Een titel als 'Vogeltje wat zing je vroeg', een lied dat vanaf begin 1942 regelmatig werd uitgezonden, illustreert dit. Geallieerde verliezen waren koren op de molens van de schrijvers van het ZONDAGMIDDAGCABARET. Wanneer mogelijk werden de geallieerde verliezen aangehaald om te illustreren dat een geallieerde invasie toekomstmuziek was. Tot en met de zomer van 1942 werd deze spottende toonzetting gebaseerd op het Duitse zelfvertrouwen en optimisme. In een poging de stemming onder de Nederlandse bevolking te beïnvloeden werden als tegenwicht tegen alle berichten dat de geallieerden geweldige overwinningen boekten, juist de grote geallieerde verliezen naar voren gehaald en zo mogelijk aangedikt. Het geallieerde leger waar de Nederlanders al hun hoop op hadden gezet werd in het ZONDAGMIDDAGCABARET afgeschilderd als een stelletje laffe, domme soldaten in een ongeorganiseerd en wanordelijk leger. Dit leger zou bij lange na niet in staat zou zijn om de onoverwinnelijkheid van het Duitse leger aan te tasten.

Dit enorme zelfvertrouwen leek in het najaar van 1942 wél aangetast. Tussen eind oktober en eind november 1942 deed zich een aantal geallieerde overwinningen voor: de slag bij El Alamein, geallieerde landingen in Noord-

Afrika en de omsingeling van het Duitse leger bij Stalingrad. Door de Nederlandse bevolking werd dat onmiddellijk uitgelegd als de naderende ondergang van het Derde Rijk. Een stroom van geruchten kwam op gang, maar over één ding was men het eens. Door Lou de Jong werd dat omschreven als: 'de macht van de bezetter zou gebroken worden en met hem zouden allen die zich aan zijn zijde geschaard hadden, hun ondergang tegemoet gaan.'³⁶ Als reactie op dit toenemend zelfvertrouwen en optimisme van de Nederlandse bevolking werd aan de anti-geallieerde propaganda in het ZONDAGMIDDAGCABARET een element toegevoegd. Wordt tot dan toe de geallieerde invasie vooral belachelijk gemaakt, vanaf het einde van 1942 werd tevens gewaarschuwd voor de geallieerde invasie. De boodschap werd nu: het is nog steeds onwaarschijnlijk, maar stel dat de geallieerden Europa komen bevrijden, dan wordt het pas echt vervelend. De geallieerden werd verweten doelloos en wanordelijk te opereren en zich zelfs te misdragen. Op alle mogelijke manieren moest elk sprankje hoop op de geallieerden aan het wankelen worden gebracht. Wat was een betere wijze dan spot met een serieuze ondertoon? Een fragment uit een uitzending van 6 september 1942 met de titel 'Als...':

De Ruiter's Cabaret
(achter de
microfoon) op
rondreis voor de
WA Frontzorg
Bron: NIOD,
Amsterdam

'Daarom zure democraten,
Denkt eens hoe 't zou kunnen zijn.

Kijkt eens hoe de geallieerden
Zich misdroegen aan den Rijn.³⁷

Dit thema werd in 1943 verder uitgewerkt. In steeds heviger bewoordingen, aangespoord door oproepen van Goebbels die in een speech op 18 februari 1943 opriep tot de 'totale' oorlog als enig alternatief voor totale vernietiging. Het was een poging saamhorigheid te kweken; de Duitsers en de bezette volkeren te doen beseffen dat het samen alles of niets was.³⁸ Aangevuld met het 'Vergeltungs Motif' veroorzaakt door Duitse wraakgevoelens over de geallieerde bombardementen vanaf mei 1943 op Duitse steden, werden de geallieerden zwart gemaakt. Daarmee werd de hoop op bevrijding door deze, in de ogen van de Nederlanders, dappere en betrouwbare soldaten, weggehoond. De gevolgen van een eventuele geallieerde bevrijding werden in september 1942 door het ZONDAGMIDDAGCABARET verder uitgewerkt tot angstscenario's. De geallieerden zouden erop uit zijn een deel van Europa te bevrijden, maar ze zouden er vast en zeker een puinhoop van maken. De boodschap luidde dat de inwoners van Europa/Nederland beter af zouden zijn met de Duitsers als heersers van Europa. Tot en met de winter van 1943 zien we dit soort teksten terugkomen in het ZONDAGMIDDAGCABARET. Een voorbeeld hiervan is het lied 'De ruzie is alweer begonnen', uitgezonden op 19 december 1943. Een heel kort fragment:

'De ruzie is alweer begonnen,
Vóór nog de oorlog is gewonnen.'³⁹

Naast directe uithalen naar de geallieerden, verweerde men zich gaandeweg het jaar 1943 in het ZONDAGMIDDAGCABARET steeds meer tegen eventuele smadelijke opmerkingen over militaire nederlagen, veroorzaakt door de geallieerden. Met name in oktober profileerden de Duitsers zich, in het defensief gedrukt, als een leger dat bij lange na nog niet verslagen was. Titels van teksten als 'Er komt nog meer' en 'Wie veel gewonnen heeft kan veel verliezen', suggereerden dat het machtige Duitse leger wel wat tegenslagen verwerken kon. Enerzijds omdat de oorlog nog niet afgelopen was en anderzijds omdat Duitsland naar verhouding in een sterke positie verkeerde. Een aantal verliezen zou het leger niet deren.

Anti-Engelse propaganda

In het ZONDAGMIDDAGCABARET werd ook propaganda uitgezonden over de afzonderlijke geallieerden. De anti-Engelse propaganda vormde het grootste bestanddeel: 93 van de 196 teksten. Van de 93 teksten werd het

grootste deel, 76 teksten in 57 bewaard gebleven draaiboeken, in 1942 uitgezonden. In 1943 waren het er 17 in 29 bewaard gebleven draaiboeken. Voor de Nederlandse bevolking waren de Engelsen in 1942 de enige daadwerkelijke partij van wie een bevrijding te verwachten was. Ook al was de militaire situatie voor de geallieerden, met name voor de Engelsen, niet direct rooskleurig. Op zee verloren de Engelsen veel materieel, maar ook de strijd tegen Japan kostte hen en de Amerikanen veel energie. In de lucht daarentegen boekten ze tegen de Duitsers wel overwinningen. Vanaf begin 1942 werden met zekere regelmaat bombardementen uitgevoerd op Duitse steden en andere voor de Duitsers belangrijke plaatsen. Deze bombardementen en het geronk van de Britse toestellen die 's nachts over Nederland aanvlogen, hadden een groot moreel effect in Nederland.⁴⁰

Vanaf het begin bevatte het ZONDAGMIDDAGCABARET, zo blijkt uit het eerste bewaarde draaiboek van 26 oktober 1941, anti-Engelse propaganda. In hun poging de Nederlandse 'goodwill' ten opzichte van de Engelsen aan te tasten hanteerden de schrijvers van het ZONDAGMIDDAGCABARET twee methoden. Ten eerste werd de Engelse wijze van oorlogvoeren op de hak genomen. De Engelsen zouden het laten afweten en lieten anderen voor het werk opdraaien. Ten tweede werden waar en wanneer maar mogelijk de resultaten van de Engelse wijze van oorlogvoeren en hun nederlagen uitvergroot en belachelijk gemaakt. In een uitzending op 26 oktober 1941 kondigde de presentator van het ZONDAGMIDDAGCABARET bijvoorbeeld mejuffrouw Alice Brown aan die een optreden zou gaan verzorgen. Zij bleek niet aanwezig.

'Artist: Ja meneer de omroepers – dat gaat toch niet. – Die juffrouw Brown is op het kritieke moment nooit gedisponeerd. Altijd laat ze een ander voor zich zingen. Altijd trekt ze zich op het kritieke moment terug! ...'⁴¹

Uiteraard waren de Duitse overwinningen en daarmee de Engelse nederlagen in Noord-Afrika lange tijd onderwerp van het cabaret. De actualiteit van het oorlogsverloop bracht hierin vanaf juni 1942 een eerste aanzet tot verandering. De zomer van 1942 was een periode van Engelse bombardementen op Duitse steden. In het najaar van 1942 kwam daar nog bij dat Montgomery zijn Duitse collega Rommel versloeg bij El Alamein. De geallieerde landing in Noord-Afrika begon.⁴² Kortom de Duitsers ontvingen een aantal rake klappen van de Engelsen. Dit had effect op de anti-Engelse propaganda in het ZONDAGMIDDAGCABARET. Vanaf juni 1942 werd aan de tot dan toe gepresenteerde Engelse wijze van oorlogvoeren een element toegevoegd. Tot dan toe waren de Engelsen voornamelijk omschreven als laffe vechters – in een tekst van 19 juni 1942 vinden we voor het eerst verwijzin-

gen naar de Engelse bombardementen. De Engelse soldaten waren ineens gewetenloze strijders, uit op het molesteren van onschuldige burgers. En daar bleef het niet bij. Twee maanden later spraken de teksten over moordenaars. Steeds weer waren het de Engelse bombardementen op Duitse steden die de schrijvers van het cabaret aanzetten tot dergelijke uitspraken. Een fragment uit het lied 'Vergelding', uitgezonden op 30 augustus 1942:

'De bluffende, brallende Britten.
Het zijn democraten,
Die gooien granaten
Waar burgers in schuilkelders zitten.
(...)
Maar als straks de vergelding komt,
Voor deze moordenaars,
Zeg dan niet: wat barbaarsch!' ⁴³

Vooruitlopend op het 'Vergeltungs Motif', begin 1943 gelanceerd door Goebbels, haalde het ZONDAGMIDDAGCABARET stevig uit in de richting van de Engelsen. Om wraakgevoelens op te roepen bij de Nederlandse bevolking die ook regelmatig per ongeluk slachtoffer werd van de Engelse bombardementen, werden de al dan niet bedoelde resultaten van de bombardementen aangehaald als bewijs van de Engelse wreedheid en moordzucht. Engelse soldaten waren naast laf en liever lui dan moe ook nog eens gewetenloze moordenaars. Vanaf eind 1942 en gedurende 1943 werd deze wijze van propaganda voeren verder uitgewerkt, maar niet wezenlijk veranderd. Het aanvankelijke beeld van de laffe Engelsman die het op cruciale momenten liet afweten was tegen het einde van het ZONDAGMIDDAGCABARET én het einde van de oorlog, veranderd in een meedogenloze vechtmachine – slechts uit op vergelding en overheersing.

Anti-Amerikaanse propaganda

Regelmatig waren de Amerikanen onderwerp van spot en venijn in het ZONDAGMIDDAGCABARET. Van de 196 teksten die een anti-geallieerd onderwerp betroffen, gingen er 35 over de Verenigde Staten en haar inwoners. In 1942 waren dat 21 teksten uit 57 bewaard gebleven draaiboeken. In 1943 werden er 14 anti-Amerikaanse teksten uitgezonden, gevonden op een totaal van 29 draaiboeken. In december 1941 gingen de Verenigde Staten deelnemen aan de oorlog. In bezet Nederland ontstond als gevolg van dit bericht groot optimisme. Het wekte bij velen de verwachting dat het niet lang meer zou duren, voordat Amerikaanse strijdkrachten hun gewicht in

de schaal zouden leggen aan de diverse fronten.⁴⁴ De Duitsers probeerden door middel van hun propaganda antwoord te geven op de hoop van de Nederlandse bevolking op een bevrijding door de Amerikanen. Dat antwoord vertoonde grote overeenkomsten met de wijze waarop de Duitsers de anti-Engelse propaganda in het cabaret vorm gaven. Ook in de anti-Amerikaanse propaganda in het ZONDAGMIDDAGCABARET werden dezelfde twee 'methoden' gehanteerd als dat bij de anti-Engelse propaganda het geval was. De wijze van oorlogvoeren van de Amerikanen stond centraal, net als de resultaten hiervan.

De anti-Amerikaanse propaganda startte in het ZONDAGMIDDAGCABARET in het begin van 1942, kort na de Japanse aanval op de Amerikaanse vloot in Pearl Harbour. De Amerikaanse nederlagen werden op relatief milde en voornamelijk spottende wijze aan de kaak gesteld. In het voorjaar van 1942 was dat door te verwijzen naar de nederlagen tegen de Japanners en de nadruk te leggen op de grote verliezen van de Amerikaanse vloot. Ook alle mogelijke stereotype eigenschappen van de Amerikanen werden aan de luisteraars voorgeschoteld in de hoop hen de 'ware aard' van de Amerikaan te onthullen. De Amerikaanse hoogmoed en 'bluf' kwamen regelmatig ter sprake. Vanaf de zomer van 1942 werd de anti-Amerikaanse propaganda steeds regelmatig tot onderwerp in het ZONDAGMIDDAGCABARET. Deze toename kan wellicht verklaard worden uit de toenemende hoop en verwachting van de Nederlandse bevolking dat de geallieerde invasie uiterlijk in de zomer van 1942 zou plaatsvinden. Daarnaast nam de Amerikaanse betrokkenheid bij de oorlog toe. Wellicht werd het voor de schrijvers van het ZONDAGMIDDAGCABARET zaak de toon van de anti-Amerikaanse propaganda te verscherpen om de Nederlandse bevolking nu echt te laten weten dat zij de Amerikanen werkelijk een onbetrouwbaar volk van bedenkelijke afkomst vonden. De toon van de anti-Amerikaanse propaganda in het cabaret veranderde namelijk snel. Een voorbeeld van een anti-Amerikaans liedje in een uitzending op 30 augustus 1942:

'De grootste vloot die hebben wij,
(...)
En ook de grootste moordenaars.
Want wij, wij zijn Amerika!'⁴⁵

In november 1942 was bijvoorbeeld de herkomst van het Amerikaanse volk onderwerp van grimmige spot in het ZONDAGMIDDAGCABARET. Op dat moment werd het Amerikaanse volk omschreven als 'kinderroovers, dieven, gangsters, Joden en al 't slingerpak', die uitgerekend Europa hun beschaving, normen en waarden wilden opleggen.⁴⁶ Deze lijn werd voortgezet in de loop van 1943 en zelfs uitgebreid. Een omslag die te verklaren is uit het

verloop van de militaire ontwikkelingen in de oorlog. Begin 1943 vormde namelijk voor de geallieerden een keerpunt in de oorlog. Vanaf 1943 drongen ze onder leiding van de Amerikaanse Generaal Dwight D. Eisenhower via Italië bezet Europa binnen. Een keerpunt dat uiteindelijk resulteerde in de geallieerde invasie op 6 juni 1944, die als doel had West-Europa te bevrijden.⁴⁷

In het ZONDAGMIDDAGCABARET zien we de militaire gebeurtenissen terugkomen in de onderwerpkeuze van de anti-Amerikaanse propaganda. Aangespoord door Goebbels oproep tot 'Vergeltung', als wraak voor de geallieerde luchtaanvallen op Duitsland, werd net als bij de anti-Engelse propaganda de nadruk gelegd op de gevolgen van de Amerikaanse wijze van oorlogvoeren: de bombardementen met vreselijke gevolgen voor de onschuldige burgerbevolking. Een beter voorbeeld om de 'kwade bedoelingen' van de Amerikanen duidelijk te maken aan de Nederlandse bevolking was er niet. De Amerikanen waren in hun moordzucht door niets en niemand tegen te houden. Onschuldige burgers, huizen, scholen, ziekenhuizen en de historische overblijfselen van Europa werden daarbij niet ontzien. En tot overmaat van ramp kenden de Amerikanen, volgens het cabaret althans, niet de motieven voor de bombardementen. Ze waren dus niet alleen overmoedig, arrogant en moordzuchtig maar ook nog eens dom. Titels als 'Amerikanen bombarderen Europa' en 'Brief van een Amerikaanschen vliegenier' geven het belang aan van dit onderwerp voor de anti-Amerikaanse propaganda in het ZONDAGMIDDAGCABARET. In anderhalf jaar tijd, van begin 1942 tot en met eind 1943, veranderde de Amerikaan in het ZONDAGMIDDAGCABARET dus van domme en bluffende soldaat tot een gewetenloze vechtmachine en vernietiger van weerloze burgers en van historisch Europa.

Anti-Nederlandse propaganda

Anti-Nederlandse propaganda was een belangrijk thema in het ZONDAGMIDDAGCABARET, dat is terug te leiden tot het in 1940 ontstane gevoel dat Lou de Jong omschrijft als 'herwonnen zelfbewustzijn'.⁴⁸ Dit gevoel zou veroorzaakt zijn door de veranderingen waarmee de Nederlandse bevolking door de komst van de Duitsers was geconfronteerd. Het gevoel van herwonnen zelfbewustzijn resulteerde in het eerste oorlogsjaar onder meer in 'anjerdag', een trouwbetuiging aan het Koninklijk Huis op 29 juni 1940, de verjaardag van prins Bernhard.⁴⁹ Hoe dichter bij de winter van 1940-1941, hoe vijandiger de houding van de Nederlandse bevolking ten opzichte van de Duitsers. Het hoogtepunt – met als directe aanleiding de razzia's op joden – was de Februaristaking in februari 1941.⁵⁰ Vanaf deze gebeurtenis is het de

Niet iedereen
stelde het ZONDAG-
MIDDAGCABARET
op prijs
Bron: NIOD,
Amsterdam

HET N.S.B.-RADIO-CABARET.

Stemt U eens af op Hilversum,
des Zondags om 5 uur !
U leert dan kennen 't MAXIMUM
van N.S.B.-"cultuur"....
U hoort van 5 tot kwart voor 6
het zouteloos gekwijn
van 't duo "Kouvel-Klessebes"
(De tekst is van Bloksijl !)
Met brrrouwend drrrronkemans-geluid
lalt de "conferrrenciaer"
z'n snorrrrkende rrrreclame uit,
Tot nut der N.S.B. !
Een seventiende-rangs-artist
zingt een "gevoelig lied".
Dat 't elken grond van waarheid mist,
Welnu, dat deert hem niet !
Een oer-dom kuddeves-publiek
ziet toe bij 't "nobel" spel.
Het juicht en klapt zéér fanatiek !
(Op allerhoogst bevel !)
Kom, stem eens af op Hilversum !
(U luistert ONGESTOORD !)
-Zóó'n N.S.B.-delirium
Heeft U nog nóóit gehoord !
't Verschafft U een intense pret
En 't stemt U vast tevree !
WANT DIT VERRADERS-CABARET
VERMOORDT DE N.S.B.!!!

...- ozo ...-

Vermenigvuldigen en verspreiden !!!

Nederlanders steeds meer duidelijk geworden dat Duitsland erop uit was Nederland volledig in te lijven. Dat besef bepaalde de stemming. Toonzettend voor de stemming in bezet Nederland was de gekleurde berichtgeving over het oorlogsverloop in de gelijkgeschakelde media. Tegelijkertijd nam de druk op de Nederlandse bevolking toe: er kwamen steeds meer reglementen, het leven werd schraler en voedsel werd gerantsoeneerd. Maatregelen die resulteerden in een toenemende anti-Duitse stemming onder de Nederlanders.

Deze stemming onder de Nederlanders laat zich lezen in de toenemende protesten. Protest dat onder andere op een ludieke wijze enigszins verhuld werd gevoerd. Een voorbeeld is het gebruik van lettercombinatie o-z-o (oranje zal overwinnen). In de lente van 1941 verschenen regelmatig advertenties waarin, in schijnbaar onschuldige aankondigingen, de letters ozo terugkwamen: Onze zuurkool overheerlijk, waarbij de letters O-z-o vet gedrukt werden.⁵¹ Het was deze anti-Duitse houding van de

Nederlandse bevolking waartegen de Duitse bezetter wilde ageren. Dat gebeurde onder meer door tegenacties en maatregelen en propaganda. Propaganda waarbij de bezetter zich profileerde door zich af te zetten tegen de geallieerden. Ook kozen ze voor de Nederlandse symbolen als onderwerp van deze propaganda.

Het ZONDAGMIDDAGCABARET zag zich genoodzaakt aandacht te besteden aan de anti-Duitse gezindheid. Daartoe werd in het cabaret naast anti-geallieerde, anti-Russische en antisemitische propaganda ook veel anti-Nederlandse propaganda uitgezonden. Door middel van teksten, liedjes en sketches zette men zich af tegen de Nederlandse bevolking en symbolen. De anti-Nederlandse propaganda nam de tweede plaats in in het ZONDAGMIDDAGCABARET, na de anti-geallieerde propaganda. Van de 567 teksten gevonden in de 88 onderzochte draaiboeken is er 176 keer een anti-Nederlands onderwerp aan bod gekomen. Vanaf oktober 1941 tot en met december 1942 waren dat 133 teksten, gevonden in 57 draaiboeken. In de 29 bewaard gebleven draaiboeken uit de periode januari 1943 tot en met januari 1944, waren dat 43 teksten. Een overzicht waaruit direct duidelijk wordt dat het merendeel van de anti-Nederlandse teksten in het jaar 1942 werd uitgezonden. De anti-Nederlandse propaganda werd ingevuld met veel verschillende onderwerpen: bijvoorbeeld de zogenaamde Nederlandse anti-man (de Nederlander die zich binnen de eigen mogelijkheden verzette tegen de bezetter), de geruchtenstroom die in Nederland op gang kwam, Radio Oranje en het Koningshuis. Twee hoofdthema's springen naar voren, hier omschreven als: de anti-Nederlandse verzetspropaganda en de anti-Nederlandse Nederland-propaganda.

Anti-Nederlandse verzetspropaganda

Het verzet en de illegale activiteiten van de Nederlandse bevolking vormden belangrijke belemmeringen voor de Duitsers in hun streven naar het Groot Duitse Rijk, waar Nederland deel van uit moest maken. De bezetter moest op de één of andere wijze antwoord geven op de verzetsdaden om de stemming onder de Nederlandse bevolking ook van Duitse zijde te beïnvloeden. In het ZONDAGMIDDAGCABARET resulteerde dit streven in anti-Nederlandse verzetspropaganda. Niet alle vormen van verzet en illegaliteit waren terug te vinden in een tekst of lied in het ZONDAGMIDDAGCABARET. De nadruk lag op het 'passieve' verzet van de Nederlandse bevolking. En dan met name de eigenschappen van diegenen die zich bezig hielden met passief verzet, de zogenaamde anti's, ozo's (Oranje Zal Overwinnen) en I-A'ers (Iedereen Afwachten). Van de 176 anti-Nederlandse teksten hebben er 128 betrekking op de anti's, ozo's of I-A'ers. Deze vorm van propaganda

omschrijven we in het vervolg als 'anti-antipropaganda'. Op het oog onschuldige acties zoals het gebruik van lettercombinaties als o-z-o, het rond doen gaan van anti-Duitse moppen, het dragen van Nederlandse symbolen zoals de Nederlandse leeuw en deelname aan de door Radio Oranje opgezette 'V-actie', waren een doorn in het oog van de Duitse bezetter.⁵² Ook de overtuiging van de Nederlandse bevolking dat de bevrijding nabij was, ergerde de Duitsers. Passief verzet stimuleerde het uithoudingsvermogen van de Nederlanders en versterkte de moraal. Het deed de Nederlanders geloven in hun eigen kracht en die van de geallieerden die hun weldra zouden bevrijden. In een poging deze kracht te breken werden in de anti-antipropaganda verzetsacties gekarikaturiseerd. Alle denkbare negatieve eigenschappen die de Duitsers de anti-/ozo en I-A mensen toeschreven, waren gedurende de oorlog onderwerp van het ZONDAGMIDDAGCABARET. Binnen deze karikaturiseringen kwamen vier 'typen eigenschappen' regelmatig terug: lafheid en schijnheiligheid en naïviteit en domheid. In diverse lied- en presentatieteksten, sketches en grappen en de wekelijkse dialoog tussen de 'anti' karikaturen Keuvel en Klessebes werden deze vermeende eigenschappen ingevuld. Alsof het niet letterlijk levensgevaarlijk was verzetsacties te ondernemen werd de anti's onder meer verweten laf en schijnheilig te zijn. Anti's, ozo's en I-A's werden uitgebeeld die niet voor hun standpunt durfden uit te komen, die zich als anti presenteerden, maar profiteerden van de oorlog wanneer het hen uitkwam. En als anti's die iedereen, en vooral de NSB, de schuld gaven van de oorlog. In de eerste uitzending, die van 26 oktober 1941, zien we een liedtekst in briefvorm, 'Brief aan X', waarin de schijnheiligheid van de anti-mannen werd benadrukt:

'U is toch zoo anti, zoo anti, zo fel,
 Zoo vreselijk anti... in het duister!
 U komt er voor uit, tegen nog zoo'n fraai stel,
 Met veilig, geniepig gefluister...'⁵³

De werkelijkheid was dat ieder die passief deelnam aan welke vorm van verzet dan ook op zijn hoede moest zijn. De Duitse 'Sicherheitspolizei' arresteerde naar believen ieder die een anti-Duitse activiteit ontplooidde. Met straffen, die in de loop van 1942 zwaarder werden, werd de Nederlandse bevolking geïntimideerd en daarmee sterk ontmoedigd om verzetsdaden te plegen. De willekeur in dit (rechts-) systeem was nog het meest angstaanjagend.⁵⁴ Onderwijl werden in de loop van de oorlog de leefomstandigheden steeds zwaarder waardoor het moreel voor verzetswerk bij sommige groepen wel toenam, maar de angst om gepakt te worden ook. Saamhorigheid kon op zo'n moment steun bieden; het besef samen tegenover de Duitse bezetter te staan en die af en toe een bescheiden loer te draaien. De schrijvers van het

ZONDAGMIDDAGCABARET speelden in op deze gevoelens door de anti-man naast laf, ook als schijnheilig af te schilderen. Een fragment uit een uitzending op 8 maart 1942 in het lied 'Ze houden zooveel van elkander'. Het eerste couplet:

'Ze hebben elkander gevonden
Ze zeggen tezamen OZO!
Ze luistren tezamen naar Londen
En geven geruchten cadeau.
Ze houden zooveel van elkander
Ze zitten toch saam in één schuit
Maar toch beent de eene den ander
als clandestien woekeraar uit.'⁵⁵

Dit beeld van de anti-man die te laf was om openlijk voor zijn anti-Duits gedrag uit te komen en onderwijl schijnheilig zijn bondgenoot, de andere anti's, een loer draaide, bleef gedurende het bestaan van het ZONDAGMIDDAGCABARET in de anti-antipropaganda gehandhaafd. Het doel van deze propaganda was twijfel te zaaien; twijfel over het verzet en twijfel over de mensen onderling. Daarnaast verschenen er in het ZONDAGMIDDAGCABARET regelmatig teksten waarin de anti's indirect werd verweten ook nog naïef en dom te zijn. Aanleiding hiervoor was het groeiend geloof in een spoedige geallieerde invasie. Elke kleine overwinning van geallieerde zijde was aanleiding tot uitbundig optimisme terwijl het tegenovergestelde, een nederlaag van de geallieerden een golf van groot pessimisme kon veroorzaken.⁵⁶ Het zal dan ook niet verwonderlijk zijn dat het verloop van de oorlog (en daarmee de mogelijkheid van een geallieerde invasie) naast onderwerp in de anti-geallieerde propaganda, ook onderwerp was van de anti-antipropaganda.

Uiteraard lag bij deze vorm de nadruk op de anti-man en zijn domme geloof in de geallieerden, zoals in teksten waarin bijvoorbeeld werd gesproken over mensen die geen verstand hadden van militaire zaken maar het hoogste woord hadden over het krijgsverloop van de oorlog; mensen die domweg napraatten wat anderen, illegale bladen en zenders, hun vertelden. Een voorbeeld: op 26 oktober 1941 werd de naïviteit van 'de Nederlanders' geïllustreerd met een sketch 'De boksmatch tussen Müller en Jackson'. De bokscampers stonden hierbij symbool voor respectievelijk Duitsland en de geallieerden (Engelsen). Een fragment: 'De strijd is al direct goed begonnen – Müller valt meteen uit en drijft Jackson in de verdediging. Jackson maakt dus een prachtkans om te winnen.'⁵⁷

De veranderingen in het verloop van de oorlog, de steeds intimiderender opstelling van de Duitsers en de houding van de Nederlandse bevolking en

anti-mannen in dezen hadden invloed op de anti-antipropaganda in het ZONDAGMIDDAGCABARET. De luchthartige toon waarmee spottend de anti-man naïviteit en domheid werd verweten veranderde: de zelfverzekerde toon raakte geïrriteerd. Na een aantal tegenslagen voor Duitsland vanaf eind 1942 leek de onoverwinnelijkheid van Duitsland aangetast. De vijandige houding van de Nederlandse bevolking bereikte een hoogtepunt met de (April-)Meistaking van 1943. Voor velen vormde de staking het laatste duwtje in de rug om zich aan te melden bij het verzet. Ook de illegale pers nam in de maanden na de staking in omvang en oplage toe.⁵⁸

Dit had uitwerking op de teksten in het ZONDAGMIDDAGCABARET. In de loop van 1943 kwamen er teksten die verwezen naar een mogelijke geallieerde invasie. Maar ze schetste vervolgens een beeld van angst en terreur voor het moment dat Europa bevrijd zou zijn door de Engelsen, Amerikanen en Russen. De anti's werden in deze vorm van propaganda mede verantwoordelijk geacht voor het ontstaan van de toekomstige chaos in Europa. In een aantal teksten werd deze beschuldiging verder uitgebreid naar de verantwoordelijkheid die de anti's zouden hebben ten opzichte van het Nederlandse volk. Nu de anti's hadden bereikt waar ze zo lang voor 'gevochten' hadden, wisten ze niet wat ze verder met Nederland aanmoesten. In een uitzending op 4 juli 1943 schetsten de tekstschrijvers de chaos wanneer de geallieerden de oorlog zouden winnen in het lied 'O,O,O! Wat zijn we dan gelukkig!':

'...Als de geallieerden moeten winnen,
Sluip eerst de TBC ons landje binnen.
Gerbrandy krijgt slechts wrakken te regeeren
Prins Benno komt het puin fotografeeren.
En Hitler is verdwenen dan voorgoed,
O,O,O! Wat zijn we dán gelukkig!'⁵⁹

De propaganda van het ZONDAGMIDDAGCABARET probeerde het verzet onder de Nederlandse bevolking te breken. De toon van deze propaganda was gericht op de 'gewone' man in de straat, de man die zijdelings betrokken was bij het verzet. De 'echte' verzetshelden werden in geen enkele tekst aangesproken. De man in de straat was blijkbaar beter bereikbaar voor het zaaien van twijfel.

Wat betreft de illegaliteit was uitsluitend Radio Oranje onderwerp van propaganda in het ZONDAGMIDDAGCABARET. Andere illegale acties zoals spionage voor Engeland, sabotage en de illegale pers bijvoorbeeld waren, afgaande op de draaiboeken, nooit onderwerp voor het ZONDAGMIDDAGCABARET. De verklaring hiervoor is waarschijnlijk dat berichten hierover, hoe spottend ook van toon, de luisteraar toch iets van hoop zouden geven.

Het 'huis-tuin-en keuken-verzet' van de man in de straat was al voor iedereen bekend, spionageactiviteiten niet. Het memoreren in het cabaret zou kunnen aangeven dat dit soort berichten echt waar zouden zijn. Radio Oranje startte in 1940. Op 4 juli 1940 kondigde Rijkscommissaris Seyss-Inquart een luisterverbod af voor alle andere dan de officiële Nederlandse en Duitse radiozenders. Strengere straffen werden in het vooruitzicht gesteld voor degenen die dit verbod overtraden. Desondanks werden op 28 juli 1940 door koningin Wilhelmina de uitzendingen van Radio Oranje, de radio-omroep van de Nederlandse regering in ballingschap in Londen en één van de meest invloedrijke illegale radiozenders, geopend. Met een strijdvaardige toespraak riep de koningin alle Nederlanders op vooral te blijven vertrouwen in de eindoverwinning van Nederland.⁶⁰

Radio Oranje doorbrak met de uitzendingen het informatiemonopolie van de bezetter. Ook steunde de zender het verzet. Bekend zijn bijvoorbeeld de codeberichten die radio Oranje uitzond. De andere kant van Radio Oranje was echter dat wat de zender aan 'binnenlandse' informatie bracht gedurende de oorlog – met uitzondering van de laatste bezettingswinter – steeds geruime tijd op de feiten achterliep, schaars en soms onbetrouwbaar was.⁶¹ Kortom, Radio Oranje was een onderdeel van het verzet, bekend en geliefd onder de Nederlandse bevolking, maar tegelijkertijd een zwakke schakel. In het ZONDAGMIDDAGCABARET was Radio Oranje dan ook een populair onderwerp. Uit de 88 onderzochte draaiboeken blijkt dat vanaf oktober 1941 tot begin 1944 radio Oranje, of 'de Engelsche zender', onderwerp van spot in het ZONDAGMIDDAGCABARET is geweest. In de wijze waarop over Radio Oranje werd gesproken zien we het verloop van de oorlog terug. Aanvankelijk bleef de spot over radio Oranje mild van aard. Het ZONDAGMIDDAGCABARET legde de nadruk op de 'onjuiste' berichtgeving door de zender en de nergens op gebaseerde hoop die Radio Oranje opriep bij de Nederlandse bevolking op een spoedige geallieerde invasie. Een voorbeeld uit de uitzending van 1 november 1942, 'Oome Jan zet de zender niet meer an!':

'Oome Jan!
Zet de zender niet meer an!
Hij zegt: al die flauwe praatjes,
Stuur maar liever wat soldaatjes!
Oome Jan!
Oome Jan!
Zet de zender niet meer an!' ⁶²

Met dit soort teksten legde het ZONDAGMIDDAGCABARET de vinger op de zere plek. Maar deze toon kon vanaf het moment dat de oorlog een voor de

geallieerden positieve wending kreeg, niet langer gehandhaafd worden. Vanaf begin 1943 verbeterde de betrouwbaarheid van Radio Oranje. In plaats van te verwijzen naar onjuiste of tendentieuze berichtgeving, zette het cabaret 'frontale aanvallen' in tegen de medewerkers van radio Oranje. Zij werden afgeschilderd als verraders, uit op eigenbelang. Een voorbeeld is het lied 'Brief van een Rotterdammer aan een Rotterdammer', uitgezonden op 25 juli 1943:

'Waarde Rotterdammer, die ons ophitst vanuit Londen,
Waar u bij de radio een baantje heeft gevonden,
Uit uw veilig hoekje, een schuilkelder ofzoo,
Geeft u ons in Nederland uw goeden raad cadeau.
Toen de kans tot vluchten in den oorlog gunstig bleek,
Liet u Rotterdam en Rotterdammers in den steek.'⁶¹

Anti-Nederlandse Nederlandpropaganda

In de eerste bezettingsjaren wekte alles wat zweemde naar nationaal-socialisme emotionele weerzin op onder de Nederlandse bevolking. Als reactie werden Nederlandse normen en waarden gekoesterd. Zodoende zag het ZONDAGMIDDAGCABARET zich genoodzaakt ook anti-Nederlandse propaganda te maken die betrekking had op de Nederlandse normen, waarden en instituties. Dat resulteerde in teksten die handelden over bijvoorbeeld de Nederlandse mentaliteit, het Nederlandse koningshuis en de Nederlandse regering.

De idealiserende toon waarop Nederlanders over het 'vroegere' Nederland spraken was voortdurend onderwerp van spot. 'De Nederlander' werd afgeschilderd als een star en zeurderige persoon met slechts oog voor zijn eigenbelang, functionerend in een slecht geregeerd land waar armoede, werkloosheid en chaos tot de orde van de dag behoorden. Deze onderwerpen werden bij voorkeur geïllustreerd met voorbeelden waaruit bleek dat de Nederlandse samenleving niet functioneerde. Regelmatig werd bijvoorbeeld verwezen naar de crisis van de jaren dertig met zijn enorme inflatie, grote werkloosheid en armoede. De crisis was volgens het cabaret het bewijs voor het disfunctioneren van de Nederlandse samenleving en de wanorde in Nederland vóórdat de Duitsers orde op zaken kwamen stellen. En dit alles was volgens het ZONDAGMIDDAGCABARET te wijten aan het falend beleid van de Nederlandse regering. Een voorbeeld was de uitzending van 5 september 1943. Een fragment uit het lied 'Kleine man, wat klaag je dan...':

Jacques van Tol's
aankomst bij het
Tribunaal,
5 december 1947
*Foto Anefo/Noske,
Archief NIOD*

'Kleine man, wat klaag je dan?
Heb je zelf niet mogen kiezen?
Wie of je regeeren zou?
Ken je nog die knaldeviezen:
Nooit meer oorlog!...weet je wel?
Zielig zoodje democraten,
Jullie hebben 't mooi verknoeid!
't Bleef bij praten...praten...praten...' ⁶⁴

De beschuldigingen aan het adres van de vooroorlogse regering reikten nog verder. Zo zou de oorlog juist door toedoen van Nederlanders zijn ontstaan. Het ZONDAGMIDDAGCABARET trachtte de Nederlandse bevolking met deze vorm van propaganda te overtuigen van twee zaken. Ten eerste werd het falen van het eigen land, of het nou bij het ontstaan van de crisis of de oorlog was, duidelijk gemaakt. Ten tweede was de achterliggende gedachte dat Duitsland Nederland daarbij te hulp was geschoten. Niet eigenbelang of het streven naar gebiedsuitbreiding, maar nobele motieven waren de reden geweest Nederland te bezetten. De bezetter was naar Nederland gekomen om orde op zaken te stellen. Zoals werd beweerd op 11 april 1943 in het liedje 'De kruidenier van Europa':

'...Een kleine groep nam reeds een kloek besluit:
Die tracht eerst Nederland weer vrij te vechten
en trapt den kruideniersgeest dan er uit!' ⁶⁵

Het ZONDAGMIDDAGCABARET bleek in staat typisch Nederlandse normen en waarden om te buigen tot onderwerpen waarbij de bezetter zichzelf als 'verlosser' kon profileren. Bij de trouw en steun van de Nederlandse bevolking aan het koningshuis leek dat onmogelijk. Het koningshuis was voor de Nederlanders uitgegroeid tot een symbool voor Nederland en een symbool van verzet. Anjerdag, op 29 juni 1940, het op diverse wijzen tonen van oranje en het verspreiden van de letter W van Wilhelmina zijn enkele voorbeelden waaruit deze symboolfunctie duidelijk blijkt. De hechte band van de Nederlandse bevolking met het koningshuis was moeilijk te doorbreken. De enige zwakke schakel in de verhouding tussen de bevolking en het koningshuis was de 'vlucht' naar Londen geweest. Op 12 mei 1940 bracht prins Bernhard prinses Juliana en de twee prinsesjes naar Engeland. Na enig aarzelen volgden op 13 mei koningin Wilhelmina en de Nederlandse regering hun voorbeeld. Veel Nederlanders voelden zich, ondanks de steun die Wilhelmina en de regering het Nederlandse volk via onder meer radio Oranje probeerden te geven, in de steek gelaten. ⁶⁶ Het ZONDAGMIDDAGCABARET voelde deze zwakke schakel feilloos aan.

Viermaal deed in 1942 en 1943 het ZONDAGMIDDAGCABARET een poging de koningsgezindheid van de Nederlanders te ondermijnen. De vlucht naar Londen was een dankbaar onderwerp. Op 25 december 1942 en op 25 juli 1943 werd bijvoorbeeld het lied 'Heb dank o Majesteit' uitgezonden. Hierin werd de koningin omschreven als iemand die, nadat ze haar eigen 'hachie' veilig had gesteld, de Nederlanders in de steek liet. Een fragment uit het eerste couplet:

'Heb dank O Majesteit...dat Gij uw eigen kindren
Eerst veilig hebt gesteld, met goed en wijs beleid.
Laat ons crepeeren hier...hun kan geen bom daar hindren;
Dus sterven wij gerust...heb dank O Majesteit!'⁶⁷

Of de boodschap effect heeft gehad kunnen we ons afvragen. Ondanks alle anti-propaganda bleef het koningshuis tot aan het einde van de oorlog het symbool voor Nederland en het verzet.

Conclusie

Het politiek radiocabaret HET ZONDAGMIDDAGCABARET VAN PAULUS DE RUITER was voor de nationaal-socialisten in Nederland een belangrijk middel om de Nederlandse bevolking te overtuigen van de 'voordelen van een groot Duits Rijk'. Het ZONDAGMIDDAGCABARET was een radioprogramma vol propaganda. Propaganda waarbij het cabaret zich afzette tegen vijanden zoals de geallieerden en het verzet, maar ook tegen 'ideologische' vijanden zoals de joden, communisten en Russen. Onderdeel was ook propaganda waarin geen sprake was van zich afzetten tegen maar waarin juist de ideologie van het nationaal-socialisme – en de Nieuwe Tijd – werd gepromoot. Tot nu toe is bij een analyse van de inhoud van het ZONDAGMIDDAGCABARET vrijwel uitsluitend de nadruk gelegd op de antisemitische propaganda. In dit artikel is getracht een breder beeld te geven van het programma. Aan de hand van twee, voor het programma kenmerkende thema's is een inhoudsanalyse gemaakt. Gekozen is voor de anti-geallieerde en de anti-Nederlandse propaganda, thema's die in methode en onderwerp erg op elkaar leken. Bovendien waren dat twee thema's die het belangrijkste aandeel vormden in het ZONDAGMIDDAGCABARET. In dit artikel is getracht een relatie te leggen tussen de gebeurtenissen in de oorlog en de inhoud en toon van het cabaretprogramma. Dat het verloop van de oorlog duidelijke invloed had op de methoden en onderwerpkeuzen van het radiocabaret is duidelijk. De toon die in de propaganda bij de diverse thema's werd aangeslagen veranderde van mild en spottend in het begin van de oorlog tot grimmig, intimiderend en gebruikmakend van angst en terreur tegen het einde.

Ook de meningen over het ZONDAGMIDDAGCABARET veranderden in de loop van de oorlog. Werd het cabaret aanvankelijk als zeer geslaagd beschouwd, in de loop van 1943 sloegen de meningen radicaal om. De inhoud en vorm van het ZONDAGMIDDAGCABARET werden sterk bekritiseerd. Het is waarschijnlijk niet zozeer het cabaret dat is veranderd, maar het nieuws waarop het cabaret moest reageren. Op dat moment leek de oorlog

in het voordeel van de geallieerden beslist te gaan worden. De kritiek hield aan, waarna het ZONDAGMIDDAGCABARET in januari 1944 werd stopgezet.

Of het ZONDAGMIDDAGCABARET slaagde in de pogingen te overtuigen is een zeer interessante vraag waar binnen het bereik van dit onderzoek geen antwoord op gegeven kan worden. Een indicatie is de wijze waarop ná de oorlog over het ZONDAGMIDDAGCABARET en kopstukken als Keuvel en Klessebes werd gesproken en geschreven. Wanneer zonder toelichting in krantenkoppen werd verhaald over de arrestatie van Keuvel en Klessebes suggereert dit een algemene bekendheid met deze namen. Ik zou hier willen aansluiten bij de overpeinzing van Dick Verkijk over de invloed van de radio:

'Het is de vraag of er relatief meer naar de radio werd geluisterd dan er kranten werden gelezen – en dan bedoel ik dat ten aanzien van politieke of politiek-getinte onderwerpen. Een Nazi-hoofdartikel werd gauwer veronachtzaamd, zo dacht ik, dan een hoorspel waarin dezelfde materie werd verwerkt (...) Ik meen dat de politieke invloed van de Nederlandse Omroep gering is geweest, maar beslist niet geringer dan die van welk ander medium ook.'⁶⁸

Noten

- 1 Draaiboek ZONDAGMIDDAGCABARET 30-05-1943, DOC I 1706, archief Rijksradio De Nederlandsche Omroep (NO), Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), Amsterdam.
- 2 Huub Wijffes ed., *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994*, Zwolle 1994, p. 54.
- 3 Dick Verkijk, *Radio Hilversum 1940-1945*, Amsterdam 1974, p. 601.
- 4 In totaal zijn er 88 draaiboeken bewaard gebleven, waarvan 57 vanaf oktober 1941 tot en met december 1942, en 29 draaiboeken lopend van januari 1943 tot en met januari 1944. NIOD, Amsterdam.
- 5 Maaïke Wermer, 'Worteltje boven..., een analyse van het radioprogramma het ZONDAGMIDDAGCABARET van Paulus de Ruiter, 1941-1944', Rotterdam, 1998.
- 6 Verkijk, *Radio Hilversum*, p. 604-605.
- 7 Archief voor de Bijzondere Gerechtspleging, Ministerie van Justitie Den Haag, inv. nr. 23477, J. van Tol.
- 8 Henk van Gelder, *De Spookschrijver. Het raadsel Jacques van Tol, tekstschrjver*, Amsterdam 1992, p. 58-59.
- 9 Idem, p. 59.
- 10 Piet Hein Honig, *Acteurs en Kleinkunstenaars Lexicon. 3200 namen uit 100 jaar Nederlands toneel*, Diepenveen 1984, p. 928.
- 11 Verkijk, *Radio Hilversum*, p. 597.
- 12 Honig, *Acteurs en Kleinkunstenaars Lexicon*. p. 33.
- 13 Idem, p. 213.
- 14 Verkijk, *Radio Hilversum*, p. 597.

- 15 Henk van Gelder en Jacques Klöters, *Door de nacht klinkt een lied. Amusement in Nederland 1940-1945*, Amsterdam 1985, p. 79.
- 16 Idem, p. 80.
- 17 Idem, p. 84-85.
- 18 Verkijk, *Radio Hilversum*, p. 599.
- 19 Idem, p. 19.
- 20 Van Gelder en Klöters, *Door de nacht klinkt een lied*, p. 80.
- 21 Idem.
- 22 Van Gelder, *De Spookschrijver*, p. 65.
- 23 Verkijk, *Radio Hilversum*, p. 598.
- 24 Idem, p. 598-599.
- 25 Idem, p. 606.
- 26 Idem, p. 599.
- 27 Brief van Herweijer aan Blokzijl, 9 januari 1943; archief Nederlandsche Omroep 103, 1844, NIOD.
- 28 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel v, 's-Gravenhage 1974, p. 335.
- 29 David Welch, *The Third Reich Politics and Propaganda*, New York 1993, p. 90-91.
- 30 Z.A.B. Zeman, *De propaganda van de nazi's*, Hilversum 1966, p. 194-198.
- 31 Chris Vos, 'De aandachtsvragers. Belangengebonden informatie in voorlichting, reclame en propaganda', in: Jo Bardoel en Jan Bierhoff (ed.), *Informatie, achtergronden, analyses*, Groningen 1991, p. 176-178.
- 32 Draaiboek ZONDAGMIDDAGCABARET 1-02-1942, NO, map 4207/4208.
- 33 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, v, p. 15-16.
- 34 Idem, p. 617-628.
- 35 Idem.
- 36 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, vi, p. 542-543.
- 37 Draaiboek ZONDAGMIDDAGCABARET 06-09-1942, NO, map 4207/4208.
- 38 Welch, *The Third Reich Politics and Propaganda*, p. 106-III.
- 39 Draaiboek ZONDAGMIDDAGCABARET 19-12-1943, DOC I 1706.
- 40 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, vi, p. 518-525.
- 41 Draaiboek ZONDAGMIDDAGCABARET 26-10-1942, NO, map 4207/4208.
- 42 A. Bosch en L.H.M. Wessels (ed.), *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa 1919-1989*, Nijmegen 1992, p. 259-262.
- 43 Draaiboek ZONDAGMIDDAGCABARET 30-8-1942, NO, map 4207/4208.
- 44 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, v, p. 942-966.
- 45 Draaiboek ZONDAGMIDDAGCABARET 30-8-1942, NO, map 4207/4208.
- 46 Idem, 1-11-1942, NIOD, Archief NO, map 4207/4208.
- 47 Bosch en Wessels, *Veranderende grenzen*, p. 273.
- 48 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, iv, p. 251.
- 49 Idem, p. 258.
- 50 Werner Warmbrunn, *De Nederlanders onder Duitse bezetting 1940-1945*, Amsterdam 1964, p. 101-104.

- 51 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, v, p. 18.
- 52 In april 1941 riep Radio Oranje alle Nederlanders op de letter V (V for Victory) op muren en schuttingen te schrijven. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, v, p. 19.
- 53 Draaiboek ZONDAGMIDDAGCABARET 26-10-1942, NO, map 4207/4208.
- 54 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, v, p. 441-448.
- 55 Draaiboek ZONDAGMIDDAGCABARET 08-03-1942, NO, map 4207/4208.
- 56 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, v, p. 15-16.
- 57 Draaiboek ZONDAGMIDDAGCABARET 26-10-1941, NO, map 4207/4208.
- 58 Warmbrunn, *De Nederlanders onder Duitse bezetting*, p. 116-118.
- 59 Draaiboek ZONDAGMIDDAGCABARET 04-07-1943, DOC I 1706.
- 60 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, iv, p. 276-277.
- 61 Idem, p. VII.
- 62 Draaiboek ZONDAGMIDDAGCABARET 1-II-1942, NO, map 4207/4208.
- 63 Draaiboek ZONDAGMIDDAGCABARET 25-7-1943, DOC I 1706.
- 64 Idem, 5-9-1943.
- 65 Idem, 11-4-1943.
- 66 Klaas Jansma en Meidert Schroor (ed.), *Onze Vaderlandse Geschiedenis*, Den Haag 1991, p. 401-402.
- 67 Draaiboek ZONDAGMIDDAGCABARET 25-12-1942 en 25-7-1943, DOC I 1706 en NO, map 4207/4208.
- 68 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, v, p. 336.